

چاغاتاي تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر ھەققىدە

رۇقىيە ئوسمان*

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان بىر دەۋر ھېسابلىنىدىغان چاغاتاي تىلى تەخمىنەن 600 يىللىق دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ، ئۇلۇغ شائىر نەۋائىدىن كېيىن، كۆپلىگەن چاغاتايچە لۇغەتلەر تۈزۈلگەن. بۇلارنىڭ بىر قىسمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلمىگەن بولسىمۇ، يەنە بىر قىسمى زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن ياكى كەمتۈك ھالەتتە يېتىپ كەلگەن. بۇ ماقالىدە، چاغاتاي تىلىغا ئائىت 22 خىل لۇغەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، تەتقىق قىلىنىشى ۋە نەشر قىلىنىشىغا ئائىت مەزمۇنلار ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 在维吾尔语言史上作为一个发展时代而占有重要位置的察合台语大约经历了历时 600 年的一个时代，自大诗人纳瓦依之后，编了很多察合台语词典。这些词典中虽然有一部分一直流传至今，但还有一部分未能传承至今或已残缺不全。本文介绍有关察合台语的 22 种词典的概况、其研究情况和出版的问题。

Abstract: Uighur language includes Chagatai language, which has a long history about 600 years and is considered as an important historical period. Especially after the great poet Nawaey, there had been published lots of dictionaries in Chagatai language. Although some parts of the dictionaries have been circulated so far, but there are still some transmission failure or incomplete in the form and meaning. This paper introduces 22 kinds of dictionaries on Chagatai language, the profile of research and the issues about publishing.

بۈيۈك تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرىدىن باشلانغان لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسى خارەزم، ئالتۇن ئوردى، مەملۈكلەر سۇلتانلىقى ۋە چاغاتاي زېمىنلىرىدا ئىزچىل داۋام قىلىپ كەلدى. بولۇپمۇ، ئەلشىر نەۋائىنىڭ پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىدا قازانغان زور شۆھرىتى چاغاتايچە لۇغەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە كەڭ يول ئاچتى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، ئىران، ئازەربەيجان ۋە ئاناتولىيىدە كۆپلىگەن لۇغەتلەر مەيدانغا كەلدى. تۈركىيىلىك ئەخمەت جەفەرئوغلۇ (Ehmat Cefer oglu) چاغاتايچە لۇغەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مۇنداق يازغان:

1. ھەر بىر سۆزنىڭ ئۆز مەنىسىدىن باشقا چاغاتاي شائىرلىرىنىڭ شېئىرلىرىدا كۆرۈلگەن كۆچمە مەنىلىرىمۇ بېرىلگەن.

2. ئەرەبچە، پارىسچە سۆزلەملەرگە ئورۇن بېرىلمىگەن.

3. ھەر زامان ئاناتولى تۈركچىسىدىن، ئازەربەيجانچىسىدىن ۋە تۈركمەنچىسىدىن ئۆرنەكلەر ئالغان.^①
 چاغاتايچە لۇغەتلەر ھەققىدە تۈركىيىلىك ھاسان ئەرەن (Hasan Eren)^②، زۇھال كارگى ئۆلمەز (Zuhal Kargi)

* رۇقىيە ئوسمان: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسىنىڭ خادىمى، ھازىر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ 2007 - يىللىق ماگىستىراتى. 830046

③ Olmez)، سابق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بوروۋكوۋ (Borovkov) ④، ئېلىمىزدىن ئابلىكىم ياسىن ⑤، پەرھات نۇر ⑥، ئابدۇزاهىر تاھىر ⑦، ئايشەمگۈل ئابدۇرېشىت ⑧ قاتارلىقلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ھاسان ئەرمەن ئۆز ماقالىسىدە چاغاتايچە لۇغەتلەرنى قىسقىچە تونۇشتۇرىدۇ ۋە بۇ لۇغەتلەرنىڭ بىر - بىرىنىڭ تەكرارى ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. قىسمەن لۇغەتلەرنىڭ سۆزلەرنى ئىزاھلىشى ھەققىدە توختىلىدۇ ۋە خاتالىرىنى كۆرسىتىدۇ. زۇھال كارگى ئۆلمەز ئۆز ماقالىسىدە چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىدىن قىسمەن ئەرەبچە، پارىسچە، موڭغۇلچە سۆزلەر ھەققىدە مىساللار بىلەن چۈشەنچە بېرىدۇ، ئاندىن «ئابۇشقا»، «بەدائىيۇل لۇغەت»، «سەڭگلاھ»، «مەبەئىيۇل لۇغەت»، «لۇغەتى چاغاتاي ۋە ئوسمانى»، «خۇلاسىتى ئابباس» قاتارلىق چاغاتاي تىلى دەۋرلىرىدە تۈزۈلگەن لۇغەتلەر ۋە XIX ئەسىردىن باشلاپ، ياۋروپا ۋە رۇس تۈركولوگلىرىنىڭ ئىشلىگەن لۇغەتلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىدۇ. بوروۋكوۋمۇ چاغاتايچە لۇغەتلەر ھەققىدە كەڭ مەلۇمات بېرىدۇ ۋە چاغاتايچە لۇغەتلەردىكى بەزى سۆزلەملەر، خاتالىقلار ھەققىدە توختىلىدۇ. ئابلىكىم ياسىن ئوقۇغۇچىسى ليۇ جېڭجياڭ بىلەن بىللە ئېلان قىلغان ماقالىسىدە، چاغاتاي تىلى دەۋرىدىن تارتىپ، چەت ئەللەردە تۈزۈلگەن لۇغەتلەردىن «بەدائىيۇل لۇغەت»، «ئابۇشقا»، «سەڭگلاھ»، «ھىلىيەتۇل ئىنسان ۋە ھەلبەتۇل لىسان»، «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»، «كودېكس كومانىكس»، «ئال تۇھفەتۇل زەكىيە لۇغەتلى تۈركىيە»، «بۇلغانۇل مۇشتاق»، «ياقۇتچە سۆزلۈك» ⑨، «تۈرك تىل دىئالېكتلىرىنىڭ لۇغىتى» ⑩، «خاكاسچە - رۇسچە لۇغەت» ⑪، «تۇۋاچە - رۇسچە لۇغەت» ⑫، «ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە لۇغەت» ⑬، «ئۇيغۇرچە - رۇسچە لۇغەت» ⑭، «رۇسچە - قازاقچە لۇغەت» ⑮، «رۇسچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت» ⑯ قاتارلىقلارنى ۋە ئېلىمىزدە تۈزۈلگەن لۇغەتلەردىن «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، «ئىدىقۇت مەھكىمىسى سۆزلۈكى» قاتارلىقلارنى تونۇشتۇرىدۇ.

بىز بۇ ماقالىمىزدە چاغاتاي تىلى دەۋرىدىن، تا ھازىرغىچە دۆلىتىمىز ئىچى ۋە سىرتىدا تۈزۈلگەن چاغاتاي تىلىغا ئائىت لۇغەتلەر، بۇ لۇغەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى، ھەرخىل نەشرلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە مەلۇماتلارنى ئوتتۇرىغا قويىمىز.

1. «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» (Mukaddimettü'l—Edeb)

«مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» (ئەدەبىيات ئۆگىنىشكە مۇقەددىمە) خارەزىملىك مەھمۇت بىن ئۆمەر زەمەھشەرى تەرىپىدىن 1128—1144 - يىللار ئارىلىقىدا يېزىلىپ، خارەزمشاھ ئاتىسىغا تەقدىم قىلىنغان، ئەرەبچە ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىكىلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن كىتاب. ئاپتور زەمەھشەرى 1075 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1144 - يىلى ۋاپات بولغان خارەزىملىك ئالىم. ئۇ مېيىپ (بالا چېغىدا بىر ۋەقەدە بىر پۇتى تىزىدىن كېسىۋېتىلگەن) بولۇشىغا قارىماي، دادىسىنىڭ يېتەكلىشى بىلەن خارەزم ۋە مەككىلەردە ئوقۇپ، ناھايىتى كاتتا ئالىم بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ، ئۆز دەۋرىنىڭ كاتتا تىلشۇناسى ۋە دىنشۇناسى بولۇپ تونۇلغان. ئۇنىڭ 14 پارچە ئەسەر يازغانلىقى مەلۇم، ئەمما زامانىمىزغا پەقەت «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» لا يېتىپ كېلىلگەن.

«مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» بايا ئېيتقىنىمىزدەك ئەرەبچە ئۆگىنىش ئېھتىياجىدىكىلەر ئۈچۈن تۈزۈلگەن، ئەرەبچە سۆزلەر ۋە قىسقا جۈملىلەردىن ئىبارەت بولغان ئەمەلىي بىر لۇغەت. ئۇ بەش بۆلۈمدىن تەركىب تاپقان.

- 1) ئىسىملار (تېمىلار بويىچە تىزىلغان ۋە كۆپلۈك شەكلى كۆرسىتىلگەن).
- 2) پېئىللار (ئەرەبچە پېئىل قېلىپلىرى بولغان بابلار بويىچە بېرىلگەن).
- 3) ھەرپلەر (ئىسىم ۋە پېئىل سىرتىدا قالغان بارلىق سۆز تۈركۈملىرى بېرىلگەن).
- 4) ئىسىملارنىڭ تۈرلىنىشى.
- 5) پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشى.

بۇ بۆلۈملەر ئىچىدە ئەڭ كەڭ سەھىپىنى (ئەسەرنىڭ تۆتتىن ئۈچىنى) ئىگىلىگەن بۆلۈم پېئىللار بولۇپ، قالغان تۆتتىن بىرىنى ئىسىم بۆلۈمى ئىگىلىگەن. 3 -، 4 -، 5 - بۆلۈملەر بولسا بىرقانچە بەتتىن ئىبارەت بولغان. ھازىر مەۋجۇت قوليازىملارنىڭ ھېچبىرىدە بۇ ئۈچ قىسمىنىڭ چاغاتايچىسى ئىشلەنمىگەن.

ئەسەرنىڭ زەمەھشەرى قولىدىن چىققان نۇسخىسى تېپىلمىغان. كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى بەك كۆپ بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چاغاتايچە، پارىسچە، موڭغۇلچە، ئوسمانلىچە قاتارلىق تىللاردىكى نۇسخىلىرى بار. ھازىر مەۋجۇت نۇسخىلارنىڭ ئىچىدىكى يوزغات نۇسخىسى (1257 - يىلى كۆچۈرۈلگەن) ۋە بېرلىن نۇسخىسى (1282 - يىلى كۆچۈرۈلگەن) خارەزم دەۋرىدە كۆچۈرۈلگەن چاغاتايچە ۋە پارىسچە ئەڭ كونا نۇسخىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ⑰. بۇ نۇسخىلار 19 خىل بولۇپ، خارەزم، ساراي ۋە مىسىرلاردا كۆچۈرۈلگەن. تۈركىيە، ئۆزبېكىستان، فرانسىيە، ئەنگىلىيە، گېرمانىيە قاتارلىق ئەللەردە ساقلانماقتا.

ئەسەر ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ياكى ئەسەرنى نەشر قىلدۇرغان ئالىملار خېلى بار. بۇلار ئىچىدىكى مۇھىملىرىدىن ۋېرستىن (Werzstein) ⑮، ئەخمەت ئەپەندى (Ahmed Efendi) ⑯، ۋ. ۋ. بارتولد (W. W. Bartold) ⑰، ن. پوپپى (N. Poppe) ⑱، ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان (A. Z. W. Togan) ⑲، مۇھەممەد كازىم ئىمام (Muhammed Kazim Imam) ⑳، ج. بېنىزىگ (J. Benzing) ㉑ قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن.

بۇلاردىن ۋېرستىن يەتتە خىل نۇسخا ئۈستىدە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، ئەرەبچە مەتنى ۋە پارىسچە تەرجىمىلىرى بىر توم (288 بەت)، ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئىندېكسى، لاتىنچە تەرجىمىلىرى بىر توم (269 بەت) قىلىپ، ئىككى توم ھالىتىدە نەشر قىلدۇرغان. ئەمما تۈركچە سۆزلەرگە ئورۇن بېرىلمىگەن. ئەخمەت ئەپەندىنىڭ ئىككى توملۇق بۇ ئەسىرىنىڭ بىرىنچى تومى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىپ، دەسلەپكى قىسىمىغا قائىدىلەر (304 بەت)، كېيىنكى قىسىمىغا «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» تىكى ئىسىملار (205 بەت) بېرىلگەن. ئىككىنچى تومىغا پېئىللار بېرىلگەن. ھەر ئىككى تومدا ئەرەبچە مەتنى ۋە ئوسمانلىچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ ئەسىرى بولسا رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە تەقدىم قىلىنغان نۇسخىسىنى تونۇشتۇرۇش. تۈركچە قىسمى بەكلا كەمتۈك. ن. پوپپى ئەسىرىدە 1926 - يىلى بۇخارادا ئۆزبېك ئالىمى فىترەت تەرىپىدىن بايقالغان پارىسچە، چاغاتايچە ۋە موڭغۇلچە تەرجىمىسى بولغان نۇسخىدىكى موڭغۇلچە سۆزلەر ھەققىدە توختالغان. ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان 1951 - يىلى «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» نىڭ فاكسىمىلىنى (532 بەت) ئېلان قىلغان. 1965 - يىلى «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» نىڭ خارەزم تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان نۇسخىسىنىڭ ئەڭ قەدىمىي نۇسخىلاردىن ئىكەنلىكىنى تونۇتتۇ. مۇھەممەد كازىم ئىمام تۈركچە تەرجىمىلىرىگە ھېچ ئورۇن بەرمىگەن، ئۈچ توملۇق ئەسىرىدە ئىران دۆلەت كۈتۈپخانىسىدىكى يەتتە خىل قوليازما نۇسخا ئاساسىدا ئەرەبچە مەتنى ۋە پارىسچە تەرجىمىلىرىنى بېرىدۇ. ج. بېنىزىگ بولسا ئەخمەت زەكى ۋەلىدى توغان ئەپەندىنىڭ 1951 - يىلىدىكى فاكسىمىلى ئاساسىدا خارەزم تىل ماتېرىياللىرىنىڭ ئەرەبچە، پارىسچە، لاتىنچە ۋە گېرمانىچە سېلىشتۇرمىلىرى بىلەن مۇكەممەل بىر نۇسخىنى ئوتتۇرىغا چىقارغان.

ئەسەرنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ئىلمىي نەشرى نۇرى يۈجە (Nuri Yüce) گە ئائىتتۇر ㉒. نۇرى يۈجە بۇ ئەسىرىنى ئىراننىڭ شۈشتەر ناھىيىسىدىكى بىر شەخسى كۈتۈپخانىدا بايقالغان نۇسخىسى ئاساسىدا تەييارلىغان. ئەسەرنىڭ «كىرىش» قىسمىدا خارەزمنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى، ئىسلاملىشىشى، تۈركلىشىشى ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات بەرگەندىن كېيىن، «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» نىڭ ئاپتورى زەمەشەرنىڭ ھاياتى، ئەسەرلىرى، «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» نىڭ نۇسخىلىرى، بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار ھەققىدە مول مەلۇماتلارنى بەرگەن. «تىل خۇسۇسىيەتلىرى» قىسمىدا ئىملا، تاۋۇش، مورفولوگىيە ئالاھىدىلىكلىرى، سۆز خەزىنىسى قاتارلىقلار ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزگەن. ئەسەرنىڭ «مەتنى» قىسمىدا «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» نىڭ چاغاتايچە قىسمىنىڭ تولۇق مەتىنى بەرگەن. «ئىندېكس» قىسمىدا مەتىندە كۆرۈلگەن سۆزلەرنىڭ ئىندېكسىنى بەرگەن. ئاخىرىدا پايدىلانغان ماتېرىياللار، قىسقارتىلمىلار، ياردەمچى ئىشارەتلەر قاتارلىق مەزمۇنلارنى بەرگەن. نۇرى يۈجەنىڭ ئەسىرىدە 3506 سۆزلەم بار. بۇ سۆزلەملەرنىڭ 2908 ى تۈركچە، 450 ى ئەرەبچە، 133 ى پارىسچە يىلتىزدىن ياسالغان سۆزلەر بولغان. دېمەك، «مۇقەددىمە تۈل ئەدەب» تۈرك تىلىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن ئەڭ باي، ئەڭ مۇھىم سۆز خەزىنىسى ھېسابلىنىدۇ.

2. «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» (Ibni Muhanna Lugati)

«ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» ئىبنى مۇھەننا تەرىپىدىن XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈزۈلگەن ئەرەبچە - تۈركچە - موڭغۇلچە لۇغەتتۇر. ئابدۇقادىر ئىنان ئەسەرنى ئازەربەيجان ياكى ئىراقتا يېزىلغان بولۇشى مۇمكىن - دەپ قارايدۇ. ئەمما، ئەخمەت جەفەر ئوغلۇ لۇغەتتە موڭغۇلچە بۆلۈم بولغانلىقىغا قارىغاندا ئىلخانلار ساھەسىدە يېزىلغان بولۇشى ئېھتىمالغا تېخىمۇ يېقىن، - دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈردى ㉓. ئەسەرنىڭ ھازىر ئالتە خىل قوليازما مىسى مەۋجۇت. پ. م. مېلورانسكى (P. M. Melioransky) بۇلاردىن ياۋروپا كۈتۈپخانىلىرىدا ساقلىنىۋاتقان بەش نۇسخا ئاساسىدا، 1900 - يىلى بۇ ئەسەرنىڭ تۇنجى نەشرىنى ئېلان قىلغان ۋە ئەسەرنىڭ تۈركچە قىسمىنىڭ ئازەربەيجان تىلى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ياۋروپا نۇسخىلىرىدا ئەسەرنىڭ نامى مەلۇم بولمىغانلىقى ئۈچۈن پ. م. مېلورانسكى بۇ ئەسەرنى «تۈرك تىلى ھەققىدە بىر ئەرەب فىلولوگ» دېگەن نامدا نەشر قىلدۇرغان ㉔. تەخمىنەن 20 يىللاردىن كېيىن ئىستانبۇلدا كىلىسلى رىفئەت (Kilisli Rifat) ئەسەرنىڭ يېڭى بىر نۇسخىسىنى تاپقان ۋە 1923 - يىلى نەشر قىلدۇرغان ㉕. ئۇ تاپقان نۇسخىدا ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئىبنى مۇھەننا دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭ بىلەن كىلىسلى رىفئەتنىڭ نەشرىدىن كېيىن، بۇ لۇغەت «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى»، - دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. كىلىسلى رىفئەت ئۆزىنىڭ نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى مۇنداق بايان قىلغان:

- (1) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا سۆزلەر تەخمىنەن 10% كۆپ.
 - (2) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا ھەرىكە ۋە ھەرپ ئىشارەتلىرى بار. (مېلورانىسكى نەشرىدە يوق)
 - (3) بىزنىڭ نۇسخىمىزدا ئاپتورنىڭ ئىسمى جامالىدىن ئىبنى مۇھەننا - دەپ كۆرسىتىلگەن. (مېلورانىسكى نەشرىدە يوق)
 - (4) بىزدە كىتابنىڭ ئىسمى «ھىلىيە تۇل ئىنسان ۋە ھىلىيە تۇل لىسان» - دەپ يېزىلغان. (مېلورانىسكى نەشرىدە پەقەت «تەرجىمان» - دەپلا يېزىلغان).
- بۇ لۇغەت 1934 - يىلى ئابدۇللا بەتتال تەرىپىدىن قايتا نەشر قىلىنغان²⁹. ئابدۇللا بەتتال ئۆز ئەسىرىنىڭ كىرىش قىسمىدا ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە مېلورانىسكى نەشرى مەيدانغا كەلگەندە «تۈركىي تىللار دىۋانى»، «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» قاتارلىق ئەسەرلەر تېخى بايقالمىغان ۋە نەشر قىلىنمىغان بولغاچقا، سۆزلەرنى ئىزاھلاش قاتارلىق جەھەتلەردە خاتالىقلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى، سۆزلەرنىڭ پەقەت رۇسچە تەرجىمىلىرىلا بېرىلگەنلىكى، كىلىسلى رىفئەت بايقىغان يېڭى نۇسخا تېخىمۇ قەدىمىي، تولۇق قوليازما ئىكەنلىكى قاتارلىق سەۋەبلەرنى يازىدۇ ھەم ئاخىرىدا ئۆز نەشرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە مۇنداق يازىدۇ:
- (1) لازىم تېپىلغاندا شۇ سۆزنىڭ تۈركچە كلاسسىك ئەسەرلەردىكى ۋە يېقىنقى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا يېزىلغان بەزى لۇغەتلەرنىڭ ئەدەبىيات كىتابلىرىدا ئورنى ھەم تەڭداش سېلىشتۇرمىلىرى بېرىلدى.
 - (2) كىلىسلى رىفئەتنىڭ خاتالىرى تۈزىتىلدى
 - (3) مېلورانىسكى نەشرىدىكى بىزنىڭ نۇسخىمىز بىلەن پەرقلق بولغان سۆزلەر كۆرسىتىلدى ۋە بەزى سۆزلەر مېلورانىسكى ياردىمى بىلەن تۈزىتىلدى. مېلورانىسكى نەشرىدە يوق سۆزلەر «ML يوق» دەپ ئىزاھلاندى.
 - (4) كىتابتا تۈرك تىلىنىڭ گرامماتىكا قائىدىلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان مىسال ھەم ئۆرنەك ئۈچۈن كەلتۈرۈلگەن سۆزلەر بىزنىڭ لۇغىتىمىزدە ئېلىندى.
 - (5) بىر سۆز ئىپادىسى بىر بەتتە تەكرار كۆرۈلگەن بولسا بۇ لۇغەتكە بىرلا قېتىم ئېلىندى.
 - (6) پېئىللار كىتابتا مەيلى قانداق شەكىلدە كەلسۇن، بىزنىڭ لۇغىتىمىزدە ئىسمىداش شەكىلدە ئېلىندى.
 - (7) بىر سۆزنىڭ مەھمۇت قەشقەرى ئەسىرىدە كۆرۈلگەن ھەممە يەرلىرى كۆرسىتىلمىدى، پەقەت قۇر بېشىدىكى ئورنى كۆرسىتىلدى.
 - (8) بۈگۈنكى تۈرك تىلىدا قوللىنىلمايدىغان سۆزلەرنىڭ غەربىي تۈرك تىلىدا قايسى زاماندا ئۇنتۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئورقۇن ئابدىلىرىدىن تارتىپ، «لەھجەئى ئوسمانى» غا قەدەر كۆپلىگەن ئەسەرلەردىكى ئورنى كۆرسىتىلدى.
 - (9) بۈگۈنگە قەدەر قوللىنىلىپ كېلىۋاتقان سۆزلەر ئۈچۈن مەنبە كۆرسىتىلمىدى.
- شۇنداق قىلىپ، «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» ئابدۇللا بەتتال نەشرىدە تەخمىنەن 2200 گە يېقىن سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.
- بۇ يەردە كىلىسلى رىفئەت تاپقان 6 - نۇسخا ھەققىدە داڭلىق تۈركولوگ س. يې. مالوف (S. Ye. Malov) ئوتتۇرىغا قويغان بەزى مۇھىم پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويمىز.
- كىلىسلى رىفئەت نەشرى ئېلان قىلىنىپ، بىرنەچچە يىلدىن كېيىن مالوف «ئىبنى مۇھەننا لۇغىتى» نىڭ ئىستانبۇل نەشرى ھەققىدە: «پىرفېسسور مېلورانىسكىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم بولغان بەش نۇسخا ئاساسىدا لۇغەتتە قوللىنىلغان تۈرك تىلىنىڭ ئازەربەيجان تىلى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى پىكىرلىرى قانچىلىك توغرا بولسا، مەن ئىبنى مۇھەننانىڭ ئەسىرىنىڭ بۇ 6 - نۇسخىسىدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرغان تۈرك تىلىنىڭ شەرقىي تۈرك تىلى يەنى، قەشقەر ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويسام خاتالاشمايمەن. ئەسەر نۇرغۇن قېتىم كۆچۈرۈلگەن ۋە ھەربىر كاتىپ ئۆزى چۈشەنمىگەن سۆزلەر ئورنىغا ئوقۇرمەنلەرگە تېخىمۇ يېقىن ھەم چۈشىنىشلىك بولغان يېڭى سۆزلەرنى قويغان. بۇ خۇسۇستا باشقا غەربىي ياۋروپا نۇسخىلىرىغا نىسبەتەن ئىستانبۇل نۇسخىسى ئەسلىي نۇسخىغا تېخىمۇ يېقىن ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش مۇمكىن. ھازىرچە، ئارىدا باشقا بىر ھالقا بايقالمىغانىكەن ئىبنى مۇھەننا بىر پاسىل ھېسابلىنىپ، مەھمۇت قەشقەرنىڭ ئەگەشكۈچىسى ۋە شاگىرتى سانىلىدۇ»³⁰ دەپ يازغان. دېمەك، مەھمۇت قەشقەردىن باشلانغان لۇغەتچىلىك ئەنئەنىسى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدا ئۆلگە بولۇپ داۋاملاشقان.

3. «ئابۇشقا»³¹ (Abuṣṣa)

چاغاتايچە لۇغەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمىيسى، نەۋائى ۋاپاتىدىن كېيىنلا (ئەڭ قەدىمىي نۇسخىسى 1560 - يىلى)³² تۈزۈلگەن لۇغەت. ئاپتورى نامەلۇم، چاغاتايچە - ئوسمانلىچە لۇغەت «ئابۇشقا» دۇر. لۇغەت بۈگۈنكى ئانا تولى چېگرىسى

ئىچىدە يېزىلغان. لۇغەتنىڭ كۆپ نۇسخىسى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. لۇغەتكە ئىككى مىڭغا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن. سۆزلەر ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە بېرىلگەن. لۇغەتتە سۆزلەرنىڭ يەككە مەنىلىرى ئىزاھلانغاندىن كېيىن، قايسى ئەسەردە كۆرۈلگەنلىكى كۆرسىتىلگەن ۋە شۇ سۆز بار بېيىت مىسال قىلىنغان. لۇغەتنى تۇنجى قېتىم ئارمىن ۋامبېرى (Armin Vambery) ۋېنگىر تىلىدا نەشر قىلدۇرغان^{③③}. ئەسەردە 22 بەتلىك بىر كىرىش سۆز بېرىلگەن. بۇ بۆلۈمدە لۇغەتتىكى سۆزلۈكلەرنى تونۇشتۇرغان. لۇغەت تېكىستى - سۆزلۈكلەر ئەرەب ئېلىپبەسىدە بېرىلىپ، يېنىدا لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسى ۋە ۋېنگىرچە تەرجىمىسى بېرىلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ۋ. ۋ. ۋىلامىنوف زېرنوف (V. V. Veliaminof Zernof) تەرىپىدىن «ئابۇشقا» نىڭ فرانسۇزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىندى^{③④}. ئەسەرنىڭ 27 بەتلىك كىرىش سۆزىدە لۇغەتنىڭ نۇسخىلىرى ۋە ئارمىن ۋامبېرى نەشر قىلدۇرغان ۋېنگىرچە تەرجىمىسى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلگەن. لۇغەتنىڭ ئاساسەن ئىلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىگە تايىنىپ ئىشلەنگەنلىكىنى ئەسكەرتكەچ، نەۋائى ئەسەرلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرگەن. داڭلىق ئەرەبشۇناس، تۈركولوگ بېسىم ئاتالاي (Besim Atalay) «ئابۇشقا» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىنى ئىشلىگەن^{③⑤}. بۇ لۇغەت بېسىم ئاتالاي نىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن نەشر قىلىنغان. بېسىم ئاتالاي لۇغەتنى يەنىلا ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە تىزغان ۋە ئاخىرىغا لاتىن ئېلىپبەسى بىلەن ئاچقۇچ بەرگەن. ئاپتور بۇ ئەسىرنى تۈركىيە كۈتۈپخانىلىرىدىكى «ئابۇشقا» نىڭ بارلىق قوليازىلىرىنى كۆرۈپ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا ئىككى يىلدا پۈتتۈرگەن.

4. «بەداۋىيۇل لۇغەت» (Badaiu'l-luget)

بۇ چاغاتايچە - پارىسچە لۇغەتتۇر. لۇغەت ھۈسەيىن بايقارا سەلتەنتى زامانىدا (1438—1506) يېزىلغان. بۇ لۇغەت ئىلىشىر نەۋائىنىڭ شېئىرلىرىنى چۈشەنمەك ئۈچۈن تۈزۈلگەن. لۇغەتنى شائىر تالى ئىمانى تۈزگەن. لۇغەتنىڭ 1705 - يىلى كۆچۈرۈلگەن يېگانە نۇسخىسى پېتېربورگ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانماقتا. لۇغەت مىڭدىن ئوشۇق سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لۇغەتتە نەۋائى، لۇتى ۋە مىرھەيدەر شېئىرلىرىدىن ئۆرنەكلەر بېرىلگەن. لۇغەتكە كىرگۈزۈلگەن سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى يېزىلمىغان، ئەمما، ھەر بىر سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا دائىر ئوچۇق مەلۇماتلار بېرىلگەن. سۆزلەر ئىسىمداش شەكىلدە ئېلىنغان ۋە ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە بېرىلگەن. لۇغەتنى بوروۋكوۋ نەشر قىلدۇرغان^{③⑥}. بوروۋكوۋ ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا لۇغەت ۋە لۇغەت ئاپتورى ھەققىدە كەڭ مەلۇمات بېرىدۇ. ئاندىن، لۇغەتنى «ئابۇشقا» ۋە «سەنگلاھ» لار بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. سۆزلەملەرنى ئەسلىگە ئۇيغۇن ھالدا ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپىدە بېرىدۇ. سۆزلەملەرنىڭ يېنىغا لاتىنچە ترانسكرىپسىيىسى، تەرجىمىسىنى ۋە قايسى مەتىندىن ئېلىنغانلىقىنى، ئاندىن، بۇ سۆزنىڭ باشقا لۇغەتلەردە («ئابۇشقا»، «لۇغەتى چاغاتاي ۋە تۈركىي ئوسمانى»، «تۈركچە شەرق لۇغىتى»^{③⑦})، فاتھ ئەلى (Fath Ali) لۇغىتى، ل. بۇداگوۋ (L. Budagov) لۇغىتى^{③⑧}، ۋ. رادلوف (W. Radloff) لۇغىتى^{③⑨} قاتارلىق ئالتە خىل لۇغەتتە كۆرۈلگەن ئورنى ۋە پەرقلىق مەنىلىرىنى، ئاخىرىغا سانىت پېتېربورگ كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان قوليازما نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىللىرىنى بېرىدۇ.

5. «فەيزۇللاخان لۇغىتى»

XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھىندىستان بابۇر سۇلتانلىقىدا (1658—1707 - يىللاردا) فەيزۇللاخان تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. ئەسەرگە «لۇغەتى تۈركى» دەپ نام بېرىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە «رسالەئى فەيزۇللاخان»، - دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. 1825 - يىلى ئابدۇرېھىم مۇشى دېگەن كىشى تەرىپىدىن كالكۇتتا نەشر قىلىنغان، ئەمما خاتالىرى بەك تولا بولغان^{④⑩}. لۇغەت ئۈچ قىسمىدىن تۈزۈلگەن. مورفولوگىيىگە ئائىت كىرىش قىسمىدىن باشقا بىرىنچى قىسمىدا ئېلىپبە تەرتىپى بىلەن پېئىللار، ئىككىنچى قىسمىدا ئىسىملار، ئۈچىنچى قىسمىدا گۇرۇپپا ھالىتىدە سانلار، ھاياۋانلار، مەدەنىلەر، تۈركىي قەبىلىلەر ناملىرى، ھەربىي ئاتالغۇلار بېرىلگەن.

6. «كىتابى زەبان تۈركى»

بۇ لۇغەتمۇ فەيزۇللاخاننىڭ زامانداشلىرىدىن ھىندى ئالىمى مۇھەببەت ياقۇپ چىنگى تەرىپىدىن 1658—1707 - يىللاردا تۈزۈلگەن، 14 قىسىمغا ئايرىلغان ھەم گرامماتىكا ھەم سۆزلۈكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان لۇغەتتۇر. ئە. جەفەر ئوغلۇ لۇغەتنىڭ يېگانە نۇسخىسى بىرىتانيە مۇزېيىدا ساقلانماقتا - دەپ مەلۇمات بېرىدۇ^{④①}. ئەمما زۇھال كارگى ئۆلمەز لۇغەتنىڭ نامىنىڭ «كەلۇرنامە» («Kelür - name») ئىكەنلىكىنى، ئەسەرنىڭ لوندون ۋە تاشكەنتتە ئىككىسى قوليازىمىسى بارلىقىنى تىلغا ئالىدۇ^{④②}. زۇھال كارگى ئۆلمەزنىڭ شۇ ماقالىسىدە، يەنە ياقۇپ چىنگىنىڭ «كەلۇرنامە» ئاتىلىق لۇغىتى 1982 - يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغانلىقى ئەسكەرتىلگەن^{④③}.

7. «سەنگلاھ» (Senglah)

بۇ مىرزا مۇھەممەد مەھدى خان تەرىپىدىن 1758—1760 - يىللاردا تاماملانغان چاغاتايچە - پارىسچە لۇغەتتۇر.

مرزا مەھدخاننىڭ كىرىش قىسمىدا بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا، ياشلىقىدا ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ھەققىدە كۆپ مۇشەققەتلەر چېكىپ، تۈزۈلگەن بولغاچقا «سەنگلاھ» يەنى «تاشلىق» - دەپ نام بەرگەنىكەن. مرزا مەھدخان فەراغى، تاھىر ھەرەۋى، ناسىر ئەلى، مرزا ئابدۇلجېلىل، تالى ئىمانى قاتارلىق كىشىلەر تۈزگەن چاغاتايچە لۇغەتلەرنى كۆرگەنلىكىنى تىلغا ئالغان. بۇ بىزگە نەۋائى دەۋرىدىن تارتىپ، تېخى بىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بىرمۇنچە لۇغەتلەر ھەققىدە ناھايىتى مۇھىم ئۇچۇر ھېسابلىنىدۇ.

بۇ لۇغەتنىڭ ھازىر ئالتە قولىيازما نۇسخىسى مەلۇم. ئۇنىڭ تۆتى لوندۇندا، بىرى پارىژدا، بىرى تېھراندا ساقلانماقتا. لۇغەتكە 6000 دىن ئارتۇق سۆز كىرگۈزۈلگەن. لۇغەتنىڭ باش قىسمىنى تەشكىل قىلغان «مەبانئۇل لۇغەت» (Mebaniü'l-lüğət) قىسمى دېنسون روس (Denison Ross) تەرىپىدىن 1910 - يىلى كالكۇتتا نەشر قىلىنغان⁴⁴. بۇ بۆلۈم 1942—1947 - يىللاردا يانۇس ئېكمان (Yanus Eckmann) تەرىپىدىن بۇداپېشتا نەشر قىلىنغان⁴⁵. بېسىم ئاتالاي 1950 - يىلى «مەبانئۇل لۇغەت» نىڭ سۇلايمانىيە نۇسخىسىنىڭ فاكسىمىلىنى نەشر قىلدۇرغان⁴⁶. گراماتىكا قىسمىنى 1959 - يىلى كارل مېنگس (Karl Menges) نەشر قىلدۇرغان⁴⁷ لۇغەتنىڭ تولۇق نۇسخىسىنى گ. كلاۋسون (G. Claoson) نەشر قىلدۇرغان⁴⁸.

لۇغەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بۆلۈم «مەبانئۇل لۇغەت» نامىدىكى قىسقىچە چاغاتايچە گرامماتىكىلىق بىلىملەردۇر. ئىككىنچى بۆلۈمى سۆزلۈكتۇر. ئۈچىنچى بۆلۈمى نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان ئەرەبچە ۋە پارىسچە سۆزلەرنىڭ ئىزاھلىرىدۇر.

8. «خۇلاسى ئابباسى» (Hulasa-iAbbasi)

XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا مرزا مەھدى خاننىڭ تەسىرىدە مەھمەد ھويى⁴⁹ تەرىپىدىن ئىران شاھى فەتھالى قاچارنىڭ ئوغلى ئابباس مىرزىغا ئاتاپ يېزىلغان. ئەسەردە ئاپتورغا ئائىت ھېچقانداق مەلۇمات يوق.

9. «ئەل تامغايى ناسىرى» (El-Tamga-yi Nasiri)

شەيخ مۇھەممەت سالىھ 1849—1896 - يىللاردا «سەنگلاھ» تىن ئۆرنەك ئېلىپ، تۈزۈپ چىققان پارىسچە - تۈركچە لۇغەت.

10. «فەتھ ئەلى قاچار لۇغىتى» (Feth ali Kacar Lugati)

فەتھ ئەلى قاچار قەزۋىنى تەرىپىدىن 1862 - يىلى تۈزۈلگەن پارىسچە - چاغاتايچە لۇغەت بولۇپ، ئىران تەۋەسىدە تۈزۈلگەن چاغاتايچە لۇغەتلەرنىڭ ئەڭ بۈيۈكى. ئاپتورنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇ، بۇ لۇغەتنى ئۆز بىلىمىنى ئاشۇرۇش ۋە شاھنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يازغان. ئەسەر نەۋائى ئەسەرلىرى ئاساسىدا يېزىلماقنى پىلان قىلغان بولسىمۇ، لۇغەتكە يەنە لۇتقى، مىرەيدەر، ئوبەيدۇللاخان، فۇزۇلى، موللا سافى قاتارلىق چاغاتاي شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۆرنەكلەر ئالغان. ئەسەرنىڭ ئىككى قولىيازما نۇسخىسى بار.

11. «لۇغەتى چاغاتاي ۋە تۈركى ئوسمانى» (Lugati-i Çağatay ve Türki Osmani)

ئۆزبېكلەردىن شەيخ سۇلايمان ئەفەندى 1882 - يىلى ئىستانبۇلدا نەشر قىلدۇرغان چاغاتايچە - ئوسمانلىچە لۇغەتتۇر. لۇغەتكە 7000 غا يېقىن سۆز كىرگۈزۈلگەن. ئەسەر يۈزدە يۈز چاغاتايچە سانالمىغانلىقتىن مارتىن ھارتمان (Martin Hartmann) تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدكە ئۇچرىغان⁵⁰. ئەسەرنىڭ ئى. كونۇس (I. Konus) تەرىپىدىن قىسقارتىلغان گېرمانچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان⁵¹.

12. «كونا ئۆزبېك تىلى، XIV ئەسىر خارەزم يادنامىلىرى»

بۇ لۇغەت فازىلوۋ ئەپەندى تەرىپىدىن 1966—1971 - يىللاردا تۈزۈلۈپ، تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان چوڭ ھەجىمدىكى چاغاتاي تىلى لۇغىتى ھېسابلىنىدۇ⁵².

13. «لۇغەتى ئەمىر نەۋائى» (Lugati Āmir Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. لۇغەت «ا» (ئەلىق) تىن باشلىنىپ، «ن» (نۇن) دا تۈگەيدۇ. قولىيازما جەمئىي 10 ۋاراق (1a دىن 10b غىچە ۋاراقتا). لۇغەتتە ئەرەبچە - پارىسچە - تاجىكچە ۋە تۈركىي سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان، قولىيازما ھالىتىدە.

14. «دەر بەيان لۇغەتى نەۋائى» (Dār Bayan —l luğati Navayi)

مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. قولىيازما جەمئىي ئىككى ۋاراق ئەتراپىدا (3b دىن 4b غىچە ۋاراقتا). لۇغەتتە تۈركچە سۆزلەرگە پارىسچە - تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان. قولىيازما ھالىتىدە.

15. «ھاللى لۇغەتى چىغاتايى خەمسەيى نەۋائى» (Halli Luğati Ğıḡatayi Xämsäyi Navayi) مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1880—1890 - يىللاردا بۇخارادا كۆچۈرۈلگەن - دەپ تەخمىن قىلىندۇ. قوليازما جەمئىي بەش ۋاراق ئەتراپىدا (1b دىن 5a غىچە ۋاراقتا). لۇغەتتە تۈركچە سۆزلەرگە پارسچە - تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان. قوليازما ھالىتىدە ⑤③.

16. «ھاللى لۇغەتى خەمسەيى نەۋائى» (Halli Luğati Xämsäyi Navayi) مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1853—1854 - يىللاردا كۆچۈرۈلگەن - دەپ تەخمىن قىلىندۇ. قوليازما جەمئىي 14 ۋاراق ئەتراپىدا (329b دىن 343b غىچە ۋاراقتا). لۇغەتتە «خەمسە» دىكى چۈشەنچە قىيىن بولغان ئەرەبى - پارسچە سۆزلەرگە چاغاتايچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان. قوليازما ھالىتىدە.

17. «ھاللى لۇغەتى چىغاتايى» (Halli Luğati Ğıḡatayi) مەزكۇر لۇغەتنىڭ ئاپتورى ۋە يېزىلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1864—1865 - يىللاردا خىۋەدە كۆچۈرۈلگەن. قوليازما جەمئىي 21 ۋاراق ئەتراپىدا. لۇغەتتە ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىدىن ئېلىنغان سۆزلەرگە پارسچە - تاجىكچە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەت تۈركمەنىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان. قوليازما ھالىتىدە ⑤④.

18. «نەسەبى نەۋائى» (Nisabi Navayi) بۇ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ 1571 - يىلى كۆچۈرۈلگەن «خەمسە» سىنىڭ 202a—203a—203b بەتلەرنىڭ ھاشىيەسىگە نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان 76 مىسراق شېئىرىي لۇغەت بولۇپ، چاغاتايچە سۆزلەرنىڭ پارسچە تەڭداشلىرى شېئىرىي يول بىلەن ئىزاھلانغان ⑤⑤.

19. «مۇنتەھابۇل لۇغەت» (Muntāhab'ul—luğāt) بۇ مۇھەممەت رىزا خاكىسار تەرىپىدىن 1798—1799 - يىللاردا تۈزۈلگەن لۇغەت. لۇغەتكە نەۋائى، ئابدۇراھمان جامى، لۇتقى، فىردەۋسى، نىزامى گەنجەۋى، فۇزۇلىم ھۈسەيىن بائىز، يۈسۈفى، نازىمى، مۇئىن، ئۆمەر خوجا قاتارلىق ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەرەبچە سۆزلەرگە ئىزاھ بېرىلگەن. لۇغەتكە 2400 سۆز كىرگۈزۈلگەن ⑤⑥.

20. «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (Alisir Navayi Āsarları Tilining İzahli Luğati) مەزكۇر لۇغەت ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى مۇخبىر ئەزاسى ئې. ئى. فازىلوف (E. I. Fazilov) باش مۇھەررىرلىكىدە خاس نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى ئۈچۈن تۈزۈلگەن تۆت توملۇق يىرىك لۇغەت. لۇغەتكە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ بارلىق ئەسەرلىرىدە ئىستېمال قىلىنغان سۆز، فراز ئىلوگىيىلىك بىرىكمىلەر ۋە تۇرغۇن بىرىكمىلەر كىرگۈزۈلگەن. لۇغەتتە بارچە سۆز تۈركۈملىرىگە تەۋە تۈپ، ياسالما، بىرىكمە سۆزلەر؛ پارس تاجىك، ئەرەب ۋە باشقا تىللارغا مەنسۇپ بولغان ئۆزلەشتۈرمىلەرنىڭ ھەممىسى ئىزاھلانغان. داڭلىق شەخسلەر ناملىرى، جۇغراپىيىلىك ناملار، كىشى ئىسىملىرى ۋە كىتاب ناملىرى ئىلاۋىدە كۆرسىتىلگەن ⑤⑦.

21. «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» (五体清文鉴) «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» چىڭ سۇلالىسى چيەنلوڭ خان زامانىدا 1795 - يىلى تاماملانغان. ئۇيغۇرچە قىسمىنىڭ ئاپتورى نامەلۇم. لۇغەت مانجۇچە سۆزلەرگە تىبەتچە، موڭغۇلچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرتىپتە ئىزاھلانغان. ئۇيغۇرچە سۆزلەرگە يەنە مانجۇ يېزىقى بىلەن ترانسكرىپسىيە بېرىلگەن. ئۇيغۇرچە سۆزلەر موي قەلەمدە يېزىلغاچقا خەتلەر ئانچە چىرايلىق يېزىلمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىسمەن سۆز جۈملىلەردە خاتالىقلارمۇ ساقلانغان ⑤⑧. لۇغەتكە 18 مىڭ سۆز كىرگۈزۈلگەن. بۇ كىتاب ئەسلى ئالتە مۇقاۋىغا تۈپلەنگەن، 36 قىسىم 2563 بەتتىن ئىبارەت. بۇ لۇغەت 1957 - يىلى گۇگۇڭ مۇزېيىدا ساقلانغان نۇسخىسىدىن فوتوغا ئېلىنىپ، مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ⑤⑨. ئەنگلىيىلىك دېنسون روس «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە، مانجۇچە ۋە خەنزۇچە قۇش ئىسىملىرى ھەققىدە سېلىشتۇرما لۇغەت ئىشلىگەن ⑥⑩. بۇ ئەسەر ئې. گۈرسوي ناسكالى (E. G. Naskali) تەرىپىدىن تۈركىيە تۈركچىسىدىكى تەرجىمىسى بىلەن 1994 - يىلى نەشر قىلدۇرۇلغان ⑥⑪.

ئېلىمىزدا بۇ ھەقتىكى تەتقىقات بەك ئاجىز ھالەتتە تۇرماقتا. بۇ جەھەتتە راززاق مەتتىياز ⑥⑫، تاھىرجان ⑥⑬، جىن بىگى ⑥⑭، شى شۇچىڭ ⑥⑮ قاتارلىق يولداشلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. سادىق تۆمۈر «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت» ئۈچۈن ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە، خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە كۆرسەتكۈچ تۈزۈش جەھەتتە دۇچ كەلگەن

مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان ⑥⑧.

22. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»

بۇ لۇغەت گەرچە «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك» ⑥⑦ دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭغا ئاساسەن چاغاتاي ئەدەبىياتىدا ئۇچرايدىغان ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر لۇغەت تا 2002 - يىلىغىچە ئېلىمىزدا مۇشۇ ساھەدىكى بىردىنبىر لۇغەت بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلدى.

23. «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»

بۇ لۇغەتكە چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان ۋە چاغاتايچىغا تەرجىمە قىلىنغان ئەرەبلەردە ئۇچرايدىغان ئەرەبچە، پارسچە ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىشلىتىلمەيدىغان ياكى ناھايىتى كەم ئىشلىتىلىدىغان كونا ئۇيغۇرچە سۆز ھەم سۆز بىرىكمىلىرىدىن 21 مىڭدىن ئارتۇقراق سۆز كىرگۈزۈلگەن. نۆۋەتتە ئېلىمىزدا مۇشۇ ساھەدىكى ئەڭ كاتتا ۋە نوپۇزلۇق لۇغەت ھېسابلىنىدۇ. لۇغەتتە ھەر بىر سۆز ئۈچۈن چاغاتايچە ئەرەبلەردىن مىساللار بېرىلگەن ⑥⑧.

ئىزاھلار:

① A. Cefer oğlu, Türk Dili Tarihi, İstanbul 1984, c. II, s. 223—224.

② Hasan Eren, Çağatay Lugatleri Hakkında Notlar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, VIII, İstanbul 1950.

③ Züfali Kargı Olmez, Çağatayça Sözlükler, Kebikeç, 1998, 6. s. 137—144.

④ Borovkov, Zur Geschichte der Wörterbücher des Čagataischen, Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin—Luther Universität Halle — Wittnberg, c. X, 1961, p. 1357—1362.

⑤ 阿不力克木·亚森, 刘正江:《突厥语族诸语言词典编纂合研究概述》, 新疆师范大学学报, 2004 年第 4 期, 第 173—175 页.

⑥ پەرھات نۇر: «ئۇيغۇر لۇغەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا نەزەر», «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى, 1996 - يىللىق 3 - سان, 41 - , 47 - بەتلەر.

⑦ ئابدۇزاهىر تاهىر, ئابدۇسالام ئابلىز: «XX ئەسىردىن ئىلگىرىكى لۇغەتچىلىكىمىز ھەققىدە», قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى, 1997 - يىللىق 2 - سان, 25 - , 29 - بەتلەر.

⑧ ئايشەمگۈل ئابدۇرېشىت: «ئۇيغۇرلارنىڭ لۇغەتچىلىكى ھەققىدە», شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى, 2002 - يىللىق 4 - سان, 95 - , 100 - بەتلەر.

⑨ E. K. Pekarsky, Yakutsko—Russkiy Slovar', SanktPetrburg 1907—1930.

⑩ Radloff, W., Versuch eines Wörterbuches der Türk—Dialecte (Opit slovary tyurkskix narečiy), 4 c., Sankt—peterburg 1893—1911.

⑪ Baskakov, N. A., A. I. Inkicekova, Hakassko—russkiy slovar', Moskva 1953

⑫ A. A. Palmbakh, Tuvinsko—Russkiy Slovar', Moskva 1955.

⑬ Gunnar Yarring, Eastren Turki English Dictionary, London, 1964.

⑭ N. A. Baskakov, B. M. Nasilov, Uygursko—Russkiy Slovar, Moskva 1939.

⑮ Savranbaev, N. T., Russko—Kazaxskiy Slovar', Moskva 1954.

⑯ Yu. Tsunvaza, Aysem Šemieva, Russko—Uygurskiy Slovar, Yengi Hayat 1955.

⑰ Togan, Z. V., Documents on Khorezmian Cultur. Part I. Muqaddimat al—Adab, with the Translation in Khorezmian (Hoream Kültürü Vesikalari. Kisim I. Horezmce tercümeli Muqaddimat al—Adab). İstanbul 1951. —, Zamahşerinin Doğru Türkçesi ile “Mukaddimetü'l—edeb”i, Türkiyat Mecmuesi, 14, İstanbul 1965, s. 81—92.

⑱ Wetzstei, J. G., Samachscharii Lexicon Arabicum Persicum ex condicibus manuscriptis Lipsiensibus, Oxoniensibus, Vindobonensi et Berolonensi edidit atque Indicem Arabicum, Lipsiae 1844—1850.

⑲ Ishaq Hocasi Ahmed Efendi, Aqsa'l—ereb fi tercemeti Mukaddimeti'l—edeb, İstanbul 1895.

⑳ Bartold, W. W., Eine Zamahşari Handschrift mit alttürkischen Glossen, Islamica 2 Leipzig 1926.

4.

- ②① Poppe N. , Mongol'skiy Slovar' Mukaddimat al—adab I. ,II. , Moskva—Leningrad 1938, III. Ukazateli (indeks) Moskva—Leningrad 1939
- ②② Togan. Z. V. , Zamahşerinin Doğu Türkçesi ile “Mukaddimetü'l—edeb”i, Türkiyat Mecmuesi, 14, Istanbul 1965, s. 81—92.
- ②③ Muhammed Kazim Imam, Abu'l—Kasim Mahmud b. 'omar az—Zamahşari;Pişrev— Adab ya Mukaddimat al—Adab(The oldest Arabic Persian philological dictionary). Part 1, Nouns. Part 2: Verb. Part 3: Index. Tehran 1963,1965.
- ②④ Benzing, J. , Das chwatesmische Sprachmaterial der “Muqaddimat al—Adab” von Zamaxsari. I. Text wiebaden 1968.
- ②⑤ Nuri Yüce, Mukaddimetü'l—Edeb, Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1988.
- ②⑥ A. Ceferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 384.
- ②⑦ P. M. Melioranskiy, Arab Filolog o Tureskom Yazike, Petersburg 1888.
- ②⑧ Kilisli Muallim Rifat Bilge, Kitab—i hilyet ül—insan ve hilbet il—lisan yahut İbn Mühenna lûgati. Farisi, Türkçe Mogolca. İstanbul 1338 (1922). 8+230+3
- ②⑨ TAYMAS, A. B. , İbni Mühenna Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayinlari: Ankara 1988.
- ③⑩ S. Ye. Malov, Ibn—Mukhanna o turetskom jazike, Zapiski Kollegii Vostocovedov III, Leningrad 1928, p. 221—248.
- ③⑪ لۇغەتتىكى بىرىنچى سۆزلەم «ئابۇشقا» (abusqa مەنسى: ياشانغان ئادەم) بولغاچقا شۇنداق نام بېرىلگەن.
- ③⑫ A. Ceferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 225.
- ③⑬ Vambéry Armin, Abuska. Csagatajtörök szogyujtemeny. Török keziratbol fordította, előbeszeddel es jegyzetekkel kiserter Budenz Jozsef, 22+107, Pest 1862.
- ③⑭ V. V. Veliaminof Zernof, Dictionnaire Djaghatai—turc, 27+420, Petersburg 1869.
- ③⑮ Besim Atalay, Abuska lûgati veya Çağatay Sözlüğü, Ankara 1870. iv+452.
- ③⑯ A. K. Borovkov, Bada'I al—lûgat, Slovar Tali Imani geratskogo k soçineniyam Alisir Navoi, Moskova 1961.
- ③⑰ Courteillepavet de, Dictionnaire turk—oriental, xiv+512, Paris 1870
- ③⑱ Lazar Budagov, Luğati Türki, Sravnitelnij Slovar Turski—Tatarckix Nariçej, Sanktpetrburg 1869.
- ③⑲ Radloff, W. , Versuch eines Wörterbuches der Türk—Dialecte (Opit slovarya tyurkskix nareciy), 4 c. , Sankt—peterburg 1893—1911.
- ④⑩ A. Ceferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 225.
- ④⑪ A. Ceferoğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 226.
- ④⑫ Züfal Kargı Ölmez, Çağatayca Sözlükler, Kebikeç, 1998, 6. s. 143.
- ④⑬ A. İbrahimov, Kelür—name, Eski özbekçe—Tacikçe—Farsçe Sözlük XVII, Taşkent 1982.
- ④⑭ Denison Ross, The Mabani'l lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirza Medhi Khan, Bibliotheca Indica, New Serles, No. 1225 Calcutta 1910.
- ④⑮ Yanus Eckmann, Mirza Medhi's Darstellung der tschagataischen Sprache, Analecta Orientalla Memoriae Alexandri Csoma, de Körös Dicte, 1942—1947, p. 156—222.
- ④⑯ Besim Atalay, Seng—lah, Lûgat—i Nevai, Türk Dil Kurumu Yayinlari, Ankara 1950.
- ④⑰ Karl Menges, das cagatajusche in der persischen Darstellung von Mirza Mehdi Xan, Wiesbaden 1956.
- ④⑱ Sir Gerard Clauson, Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan, London 1960.

④۹ زۇھال كارگى ئۆلمەز بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورىنى ئابباس دەپ يازىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئابباس لۇغەت نەقەدەم قىلىنغۇچىنىڭ ئىسمى.

⑤۰ A. Cefer oğlu, Türk Dili Tarihi, Istanbul 1984, c. II, s. 228—229.

⑤۱ Ignaz Kunos, Sejh Suleyman Efendi's Çağatay—Osmanisches Wörterbuch, Budapest 1902.

⑤۲ Fazilov, Ergaš Ismailovič, Starouzbekskiy Yazik, Horezmiyskiye pamyatniki XIV veka I (A—K) 1966, II (L—G) 1971. Taškent.

⑤۳ X. Fattahov, Navayi asarlari buyiça tüzilgan luğatlar, Uzbek Tili ve Adabiyati, 4. , 1973.

⑤۴ Z. B. Muhāmmādoṣ, Predvaritelniye zameğaniya o slovarе “Hell—i luğati çağatayi”, Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya, Moskva 1971, p. 11—121.

⑤۵ E. Umarov, Navoyi āsarigā šeriy luğāt, Ādābiy Miras, 3. , 1973, p. 288—289.

⑤۶ X. Fattahov, Muhāmmād Riza Xaksar i ogo “Muntāhāb—al—luğāt, Filologičeskiye issledovaniye transliteratsiya kommentariy, ukazateli, fasimile), Taškent 1974.

⑤۷ E. I. Fazilov, Ališir Navoyi Āsarlari Tilining Izahli Luğati, I—IV. . Uzbekistan Fan Nāşriyati, Taškant 1983—1985.

⑤۸ بۇ لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمى بۇ لۇغەتنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمى xanning fütügān bāş qismi qoşqan xāt manju söziniñ iyri mijin xeti شەكىلدە يېزىلغان. 1957 - يىلى نەشر قىلىنغان فوتو نۇسخىسىدا «ئەسلى كىتابنىڭ ئىسمى مۇجىمەل ۋە گرامماتىكىلىق جەھەتتىن ساغلام بولمىغاچقا، كىتاب ئىسمىنى يېڭىدىن تەرجىمە قىلىپ، يېڭى ئىملا» دا يازغان. ⑤۹ «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1957 - يىلى. بېيجىڭ.

⑥۰ E. Denison Ross, Polyglot List of Birds — Turki, Manchu and Chinese, Memories of the Asiatic Society of Bengal, II/9, Calcutta 1909.

⑥۱ E. Denison Ross, Kuş Isimlerinin Dogu Türkçesi, Mancuca ve çince sözlüğü, (İngilizceden çeviren: Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali) Ankara 1994.

⑥۲ 热扎克·买提尼亚孜:《〈五体清文鉴〉维吾尔文词条结构分析》,《中国维吾尔历史文化论丛》(刘志霄主编),新疆人民出版社,2000年,第147—157页。

⑥۳ 塔伊尔江:《〈五体清文鉴〉及其研究述评》,《语言与翻译》,1988年第4期。

⑥۴ 金炳吉《蒙古、突厥、满一通古斯三个语族共有词德探讨——五体清文鉴研究》,《民族语文》,1990年第4期。

⑥۵ 史书琴:《〈五体清文鉴〉察合台文词条》,(未出版硕士论文),新疆大学,2005年。

⑥۶ سادىق تۆمۈرى: «بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەت، ئۈچۈن ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە، خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە (كۆرسەتكۈچ، نى تۈزۈشتىكى بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1994 - يىللىق 6 - سان، 53 -، 59 - بەتلەر.

⑥۷ غۇلام غوپۇرى، مۇھەممەت تۇرسۇن ئىبراھىمى، غوجا ئەخمەت يۇنۇس: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن قىسقىچە سۆزلۈك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى، 785 + 3 - بەت.

⑥۸ مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن، غەنىزات غەييۇرائى، ئىسمايىل قادىر، ئابلىمىت ئەھمەت: «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى، 816 + 10 - بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى